

מקדש ירושלים על שפת הכינרת

סימבוליזם ומיסטיקה יהודיים, באבן מעוטרת מבית הכנסת במגדל מהמאה הראשונה לספירה

וגובהה כארבעים ס"מ. לא מן הנמנע כי האבן הוזזה ממקומה המקורי בעת תיקון/החלפת הרצפה, או נטישת/הרס המבנה. אבן זו ועיטוריה הם נושא מאמר זה.

האבן מעוטרת בארבעת צדדיה ובראשה. היא נמצאה כאשר על אחד מצדדיה נראית מנורה שפונה דרומה. התיאור להלן מתייחס למיקום זה. יש לציין כי לאבן הזו אין מקבילות. אין דומות לה. להוציא את המנורה, ובמידה מסוימת את הוורדה שמופיעה על ראשה, כל שאר המרכיבים האמנותיים שמופיעים עליה הם ייחודיים. אין להם כמעט מקבילות באמנות ימי בית שני.

במרכז החזית הדרומית של האבן מגולפת בתבליט נמוך מנורת שבעת הקנים הניצבת על משולש. מתחת לבסיס המנורה חפץ מרובע אשר הוסבר על ידי החופרים כבמה/פודיום למנורה. משני צדי המנורה ניצבות שתי אמפורות, שנמצאות בין שני עמודים בעלי בסיסים וכותרות המחזיקים עליהם קשת שטוחה. לדעתי, מדובר בתיאור של ה"אולם" בבית המקדש, בו ניצבת המנורה ולפניה מזבח הזהב (המזבח הפנימי, מזבח הקטורת) (איור 1). שני הכדים הניצבים בצדדים, יכולים להיות כדי השמן המזינים את המנורה, או גם תיאורים סימבוליים כמתואר בספר זכריה (ד', 14-11) " ... ואען ואמר אליו מה שני הזיתים האלה על ימין המנורה ועל שמאלה. ואען שנית ואמר אליו מה שתי שיבולי הזיתים אשר ביד שני צנתרות הזהב... ויאמר אלה שני בני היצהר העומדים על אדון כל הארץ". שני כדים לצדי המנורה מופיעים גם בתקופה מאוחרת יותר, במאה הרביעית לספירה, על גבי זכוכיות זהב יהודיות ברומא. המסגרת הארכיטקטונית יוצרת

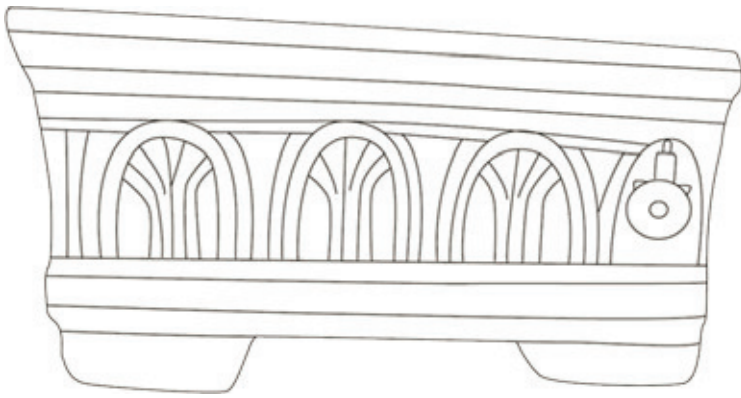
מרדכי אביעם*

בחפירות הצלה שערכה רשות העתיקות בשנת 2009, בשטח אתר העתיקות של מגדל, לחוף הכינרת, התגלה לראשונה בית כנסת גלילי מן המאה הראשונה לספירה, תוספת חשובה ומרשימה לרפרטואר ההולך וגדל של בתי כנסת מהימים שבית המקדש השני עמד על תילו. חשיבות הממצא רבה ביותר, שכן עד כה טרם התגלו בתי כנסת כאלו בגליל. הקרוב ביותר הוא בית הכנסת בגמלא. עם זאת, בתי כנסת גליליים נזכרים אצל יוסף בן-מתתיהו בטבריה, בברית החדשה בנצרת, בכפר-נחום, ו"בכל בתי כנסיותיהם בגליל". גילוי של בית כנסת מתקופה זו בעיר גלילית חשובה הנזכרת אצל יוסף בן-מתתיהו, בברית החדשה, וגם במקורות יהודיים מאוחרים יותר, פתח מחדש דיונים בנושא הטיפולוגיה של בתי הכנסת מימי הבית, הקשר בין הארכיאלוגיה ומחקר "ישו ההיסטורי", ועוד.

המבנה כמעט רבוע, יש בו ספסלים סביב ארבעה הקירות, במעבר המערבי יש פסיפס צבעוני בדגם גיאומטרי המוכר מארמונות הורדוס וירושלים, וקירותיו, כמו גם העמודים שנשאו את הגג, מכוסים בפרסקאות האופייניים לתקופה. הממצא מתארך את בית הכנסת לתקופה שבין אמצע המאה הראשונה לפני הספירה, לאמצע המאה הראשונה לספירה. ברמת המידע שהתקבל בציבור עד היום, לא ברור האם המבנה ננטש בזמן אירועי מגדל במרד הגדול, כתוצאה מכך, או מספר שנים לאחר מכן.

ליד מרכז המחצית המזרחית של בית הכנסת, על גבי רצפת חלוקים וטיח, שאולי הייתה מכוסה בשטיחים או מחצלות, באשר לא נמצאו סימנים לריצוף אחר (או שמא רצפה זו היא הכנה לרצפת פסיפס שלא בוצעה מעולם, כפי שעולה מהקטע היחיד שבוצע במדרכה המזרחית), ניצבה אבן גדולה, שמידותיה 50 על 60 ס"מ,

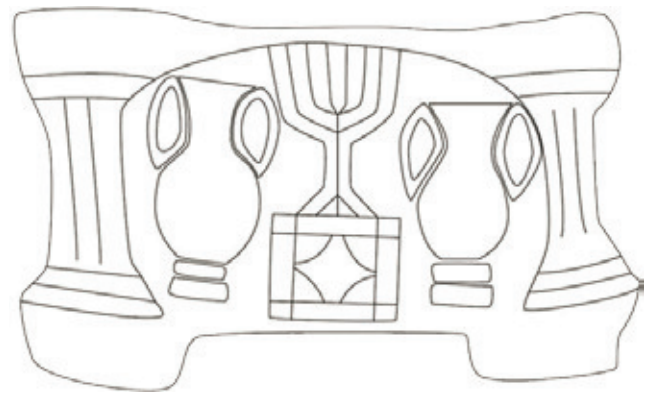

איור 2

מלבנים ובתוכם חריתה של מעוין ובתוכו צלב. בצמוד לעלה יש שני חפצים הנראים כאלמנטים מקופלים. מעל הוורדה יש עלה קיסוס גדול ומשני צדדיו, בקצהו העליון, שני עלי קיסוס קטנים. משני צדדיו של עלה הקיסוס הגדול, בחלקו התחתון, יש שני מרובעים ובהם חריתה של מעוין בתוך מעוין (איור 4). ההסבר שלי שונה במהותו. בעיניי כל התיאור הוא כמוכן גם כן סימבולי וקשור למקדש. שני הפריטים דמויי הדקל הם לדעתי ה"מגרפות", שאיתן גרפו את האפר והעצמות השרופות מן המזבח. חפצים הקשורים לעבודת הקורבנות התקדשו כסמלי המקדש לאחר חורבנו, ומחתות הן חפץ נפוץ בתיאורי רצפות הפסיפס ותבליטי אבן בבתי הכנסת העתיקים. שנים-עשר החפצים המסודרים בזוגות על פני האבן, מסמלים לדעתי את שנים-עשר כיכרות לחם הפנים אשר היו מונחים לפני האל בכל תחילת שבוע, על גבי שולחן הזהב. לפי מקורות משנאיים, שישה כיכרות היו בדמות "ספינה רוקדת", כלומר, תחתית צרה וכתפיים רחבות, וכך הם ששת עלי הקיסוס, ושישה היו בדמות "תיבה פרוצה", כלומר, בעלי צורה רבועה, או אולי מקופלים, וכך הם שלושת הזוגות האחרים של החפצים. הרוזטה שבמרכז האבן היא בעלת שנים-עשר עלים, שהחיצוניים שבהם יוצרים עיגול מושלם המסמל את כיפת השמים. המספר שנים-עשר (המופיע כמוכן גם בכיכרות הלחם הנ"ל, גם במספר חיבורי גלגלי המרכבה האלוהית, וגם במספר להבות האש שלמרגלות המרכבה), הוא מספר בעל חשיבות במקורות היהודיים. בעיניי, חשוב מכולם הוא מספרם של המזלות, מכיוון שיוסף בן-מתתיהו מחבר בין המזלות לכיכרות לחם הפנים: "... שתיים-עשרה חלות הלחם שעל השולחן את גלגל המזלות וחודשי השנה" (מלחמות ה' ה' 217). סיכומו של דבר: מוצע כאן כי פני האבן מייצגים את שולחן לחם הפנים בבית המקדש.

תפקידה של האבן

האבן ניצבת על ארבע רגליים קטנות המעוצבות בפניות התחתונות שלה. ארבע הפניות של המשטח העליון אינן מעובדות, ונראה כי הושארו כך בכוונה, או היו שם חלקים שלא השתמרו. לדעת החופרים שימשה האבן כמשטח, שעליו הונחו גווילי התורה לשם קריאה, כשהקורא כורע על ברכיו לפני האבן. לדעתי, תפקדה האבן כבסיס לשולחן קריאת התורה בבית הכנסת (איור 5). נראה כי שולחן עץ, או אבן, עמד מעל הבסיס ורגליו נשענו על ארבע הפניות. אפשרות אחרת היא שהרגליים גולפו יחד עם האבן, אך בשלב מסוים נשברו. בכל אופן, די ברור כי בארבע הפניות הלא מעובדות הושאר בכוונה (מלכתחילה, או לאחר שרגלי האבן המקוריות נשברו) שול בולט שמטרתו הייתה מניעת החלקת רגלי השולחן. מאופי עיטורו של הבסיס ניתן להבין בבירור כי הכוונה הייתה שיראו אותו ואת עיטורו סביב, כולל גם את פניו. לדעתי, אופן קריאת התורה משתקף מהתיאור בברית החדשה את ישו בבית הכנסת בנצרת: "הוא בא אל העיר נצרת, העיר שגודל בה, וביום השבת הלך כמנהגו לבית

איור 1

את תדמיתו של המקדש, שבתוכו נמצאו האולם והפריטים.

רמז לקודש הקודשים

הצדדים הארוכים (חזיתות מזרחית ומערבית) - זהים לחלוטין. מתחת לכרכוב העליון נראית שורה של ארבע קשתות הנשענות על ארבעה עמודים, ובקצה הצפוני ניתן לראות את תחילתו של עמוד נוסף. לעמודים יש בסיס, אך אין להם כותרת של ממש באשר הם מתרחבים ומשתלבים בקשתות. בתוך שלוש הקשתות הראשונות נראה תבליט עשוי פסיס, שהוסבר על ידי החופרים כאלומת שיבולים, ואילו בקשת הראשונה מכיוון החזית, נראה חפץ עגול התלוי מראש הקשת שהחופרים הציעו לראות בו נר שמן. לדעתי, קשתות אלו משמשות אף הן כמסגרת ארכיטקטונית המציינת את המקדש בירושלים. הקווים שבתוך הקשתות אינם אלא קשתות נוספות המסתתרות מאחורי הקשתות הקדמיות, כמעין ניסיון ליצור עומק. התיאור הזה מרמז אולי על קודש הקודשים בתוך המקדש, "בניין בתוך בניין", או סטיו מבפנים לסטיו כפי שנאמר בתלמוד על הבסיליקה של אלכסנדריה (איור 2). החפץ התלוי איננו נר, לדעתי, אלא כלי לקטורת, "בזיך", או "בזך" בלשון המשנה, ועוד נזכיר היכן היו תלויים כלים כאלו.

החזית האחורית. התיאור כולל שתי קשתות שעמודיהן דומים לעמודי החזית, אם כי ללא בסיס. בחלקן העליון של הקשתות נראים שני עיגולים בעלי שישה חישורים, שהחופרים ראו בהם ורדות (רוזטות). במרכזו של העיגול הימני יש חור, ובשמאלי בליטה. מתחת לשני העיגולים יש שש בליטות משולשות בכל צד, המסודרות בקשת הפתוחה כלפי העיגול. מעל שני העמודים הצדדיים יש עיטור דמוי כוכב בתוך מסגרת מלבנית, וביניהם מלבן מוארך הנראה כ"טבלת אזניים". לדעתי אין מדובר בוורדות, אלא בתיאור יחיד ומיוחד במינו. הקשתות, כמסגרת ארכיטקטונית, מציינות את קודש הקודשים שבתוכו השכינה. מכיוון שאין דרך לתאר את השכינה, בחר האמן בתיאור מופשט של "המרכבה האלוהית". מרכבה זו מתוארת היטב במקורות תנכיים, בספרים החיצוניים, ובמקורות חיצוניים. המשולשים המופיעים למטה, אינם אלא להבות האש כנזכר בדניאל (ד' 9): "וואה הייתי עד אשר כיסאות הונחו ועתיק ימים ישב, לבושו כשלג לבן ושיער ראשו כצמר נקי, כסאו שביבים של אש, גלגליו אש דולקת". החלקים המופיעים בראש הסצנה, אינם אלא תיאור פרוש של המרכבה (איור 3).

פני האבן. המשטח העליון מכוסה בצפיפות באלמנטים רבים המופיעים בזוגות. החופרים התייחסו אליהם כאל אלמנטים, ששולבו בפני האבן מתוך תפישת "פחד מהחלל הריק". במרכז, תופסת חלק ניכר מפני האבן, ורדה בת שישה עלים המוקפת במעגל עשוי שישה עלים זהים. משני צדי הוורדה נמצאים שני חפצים, שהוסברו על ידי החופרים כעצי דקל. בצמוד לוורדה מדרום, יש שני עלי קיסוס בינוניים בגודלם וביניהם עלה קיסוס גדול. משני צדי העלה הגדול יש שני

משמעות סמלית, כמו החזית, הקשתות סביב האבן, האופנים, והמשולשים שתחתם, מעידים כי גם המרכיבים האחרים שעל פני האבן, שנראים בעלי משמעות עיטורית בלבד (שנים-עשר החפצים המסודרים בזוגות), כמו הוורדה, הם בעלי משמעות סמלית שהובנה היטב על ידי אנשי התקופה.

אם נכונה הצעתי לראות במשטח העליון את שולחן לחם הפנים, הרי נוצר חיבור ישיר בין השולחן הקדוש ביותר במקדש אל השולחן הניצב בבית הכנסת ועליו פרוש ספר התורה במהלך קריאתו. חיבור זה יוצר זיקה חזקה בין המתכנסים בבית הכנסת אל המקדש בירושלים, בינם לבין העולים לרגל בשלושת הרגלים, בין קריאת התורה בבית הכנסת לבין עבודת הקודש במקדש, וככלל, בין הגליל לירושלים. שולחן הקריאה שלמעלה הופך במרומו להיות שולחן לחם הפנים, אחד מחפצי הקודש החשובים שבמקדש.

ניסיון חיבור מעין זה, של העם למקדש, באמצעות סמלים, נעשה כבר בעבר בטביעת המטבע של מתתיהו אנטיגונוס הנושא עליו את המנורה מצד אחד ואת שולחן לחם הפנים מצד שני. יעקב משורר, חוקר המטבעות החשוב, הצביע בפסקנות כי מטרת התיאורים הייחודיים האלו הייתה לאמץ אל המלך את תמיכת הכהונה והעם במאבקו נגד עליית כוחו של הורדוס הנתמך על ידי הרומאים. יהיה אולי מי שיציע כי בדיוק בהיבט כזה יש לבחון את האבן במגדל, שמא עוצבה על מרכיביה ה"לאומיים" האלו, עם פרוץ המרד הגדול, במטרה להלהיב את הציבור לתמוך במרד. תופעה דומה הציעו כבר שמריהו גוטמן ואחריו דני שיאון, בנושא המטבע הייחודי שנתגלה בגמלא. קריאת הכתובת "לגאולת ירושלים הקדושה", הביא את החוקרים הנ"ל להציע כי בדומה למטבעות המרד שנטבעו בירושלים ואשר נועדו כסיסמאות להפיח רוח עוז וגבורה בעם, כך היה הדבר אף בגמלא. אינני יכול לפסול על הסף הצעה כזו, אך הביטוי האמנותי המורכב המובע באוסף הסמלים ומשמעותיהם באבן זו, לפי הנחתי, מצביע על עומק ושורשיות בקשר שבין יהודי הגליל למקדש ולעיר קודשו, ולאו דווקא כתוצאה מהתרחשות חדשה של ערב המרד ולקראתו.

אנו יודעים כיום, שגם בימי בית שני עסקו יהודים במיסטיקה היולית, ועל כך ניתן ללמוד בעיקר מאזכור "מעשה המרכבה" אצל פילון האלכסנדרוני, כמו גם בהשוואתו את המנורה לתנועת כוכבי הלכת. אך גם אצל יוסף בן-מתתיהו יש מספר רמזים לתפישה כזו. בתארו את מנורת שבעת הקנים הוא כותב: "מחלקים אלה הצטרפה כשהיא עולה מירך אחת, ומורכבת חלקים כמספר המיוחס למזלות ולשמש" (קדמוניות ג', 146).

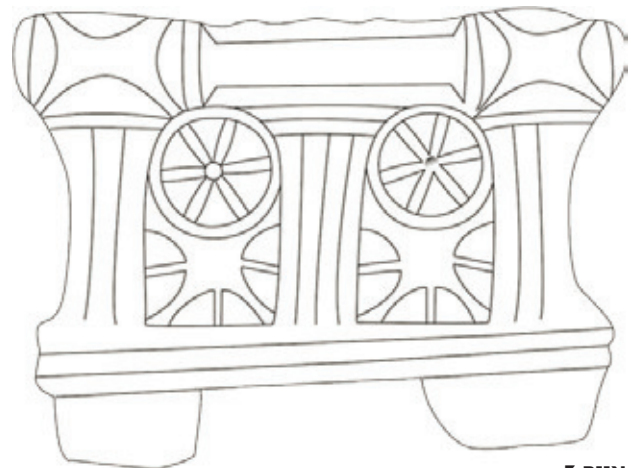
האבן המעוטרת מבית הכנסת במגדל פותחת לפנינו לראשונה מבט חדש, חריג ומיוחד אל עולם האמונה והמיסטיקה של יהודי הגליל בימי בית שני, אל עולמם הפנימי, אל הדרך האמנותית שהיא שונה ממה שהכרנו עד כה, ומעמיקה את היכרותנו עם מערכת הקשרים הפיסית והרוחנית שלהם עם המקדש וירושלים. לכך, יש גם חשיבות רבה למחקר אודות ראשית הנצרות והתגבשות תפישות נוצריות מאוחרות, כמו גם תפישות מחקריות מודרניות, אודות מערכת הקשרים שבין יהודי הגליל לבין ירושלים, או, ליתר דיוק, הדרך שבה הוצגה מערכת היחסים של ישו עם המקדש.

*** הכותב הוא מהמכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כינרת**

הכנסת וקם לקרוא. כאשר נתנו לו את מגילת ספר ישעיהו, פתח את המגילה... לאחר שגלל את המגילה, החזירה לגבאי והתיישב" (לוקס 16-20). מטקסט זה עולה בבירור, שהקריאה נעשתה בעמידה, ואין שום אזכור לכריעה.

פרשנות. אני מציע כי אבן בסיס זו מסמלת במכלול עיטוריה ועיצובה את המקדש בירושלים, את השכינה אשר בו, ואת שולחן לחם הפנים. אלה באים לידי ביטוי בקומפוזיציה בתלת ממד, הכוללת הן מוטיבים המתארים חפצים שניצבו במקדש, והן הסמלה שיש בה מרכיבים מיסטיים.

בשנים האחרונות התקבלה הגישה הטוענת כי האמנים היהודים בימי בית שני נמנעו לא רק משימוש בדמויות, אלא גם בסמלים. דומני כי ממצא ייחודי זה ממגדל מעיד אחרת, או אולי יהיה זה בבחינת "היוצא מן הכלל המעיד על הכלל". נראה כי השילוב שבין הסמל הברור מאליו של המנורה לבין אלמנטים אחרים באותה יצירה, מהם עולה בבירור כי הם בעלי

איור 3

איור 4

